

Konverents „Eesti mõttelugu“ Eesti Teaduste Akadeemia 80. aastapäeva auks

Birgit Kibal*

Eesti Teaduste Akadeemia korraldas 20. aprillil 2018 Eesti Rahva Muuseumis konverentsi „Eesti mõttelugu“, et väärikalt meeles pidada ja edasi anda Teaduste Akadeemia esimese üldkogu istungit 20. aprillil 1938. Konverentsil kõnelesid Hando Runnel, Mart Jagomägi, Jaan Undusk, Ülo Matjus, Pärtel Piirimäe ja Ester Oras.

Eesti Teaduste Akadeemia president Tarmo Soomere lausus avasõnades, et 80 aasta eest rajatud institutsioonile mõeldi kaua ja nii jõuti akadeemia esimese koosolekuni alles 1938. aasta kevadel. Teaduse sõna tähendus eri keeltes on Soomere hinnangul vägagi erinev, näiteks inglise keeles viitab see sõna loodusteadusele ja tegelemisele faktidega, kuid faktide tähendus ajas muutub – määramatused on suured, väärtused on seatud kahtluse alla ja otsustamiseks on aega vähe. Teadus ja ühes sellega teaduste akadeemia haarab Soomere sõnul kahtlemata reaali- ja humanitaarteadusi, nagu on ka „Eesti mõtteloo“ raamatusarjas esindatud teaduse neli alusvaldkonda. Eesti Rahva Muuseumi juht Alar Karis märkis tervituses, et mõtteloo sari on osa Eesti rahva mõttelisest loost, ERM on aga kui mõeldav lõppjaam teadlastele, seda kas või Endel Tulvingu arhiivi näitel. Kõneleja tõstatab vajaduse veelgi enam tähelepanu pöörata teadlaste erakogude kogumisele ja kättesaadavusele ning teisalt vältida isikuandmete kaitse piirangute tähe all teaduskogude kasutatavuse piiramist.

„Eesti mõtteloo“ sarja ellukutsuja ja Eesti Mõtteloo Sihtkapitali nõukogu esimees, akadeemik Hando Runnel märkis tänuga sarja väljaandmise järjepidevust. Ta ütles, et see sari on justkui pargi rajamise protsess, mida on ühiselt tehtud 20 aastat ja mil on rahvuslik, ajalooline, kohalooline ja loodusteaduslik aspekt. Park on kui pühakoja jätk, millest on ajendatud isamaaline tunne. Ajavaimu vastuolulisuse näitena tõi Runnel esile Leo Anvelti kirjanike liidu liikmeks võttu kahel korral, 1938. ja 1968/69. aastal. Eri ajastute märgi ja usuküsimusena sarnanesid ristiusustamine 13. sajandil ja Stalini töökspidamised 20. sajandil. Juba Moosese raamatus on kirjas, et allutatud maal võib hävitustööd teha (5Ms 7). Mõtteloo sarja võimalikkus sai selle looja sõnul teoks tänu riikluseni jõudnud rahvale. Runneli sõnul on „Eesti mõtteloo“ sari seega justkui meie kodulugu. Runnel lõpetas sõnavõtu oma lasteluuletuse „Mõtelda on mõnus“ (1982) tsiteerimisega. Sõnavõtt on tervikuna jälgitav YouTube’ist: <https://www.youtube.com/watch?v=TpAXCnypQsU> (vaadatud 17.05.2018).

Kirjastuse „Ilmamaa“ juht Mart Jagomägi vaatles oma sõnavõtus „Eesti mõtteloo“ statistikat. Alates sarja esimesest numbrist 1995. aastal kuni 2018. aasta kevadeni on ilmunud 139 nimetust 125 autorilt, sh. on tõlkeramatuid 11. Akadeemikuid on sarja autorite seas 23 ehk 16,5%. Sarjas ilmub igal aastal kuus raamatut. 139 nimetusest 42 on elavatel autoritelt. 12 autorilt on ilmunud vähemalt kaks teost, nendest kahelt autorilt kolm teost. Üheksast raamatust on ilmunud kordustrükk, kokku on trükitud 160 500 eksemplari. Vähemalt 50 raamatust on koostajaks märgitud Hando Runnel. Peamised toimetajad on olnud Siiri Ombler, Katre Ligi ja Urmas Tõnisson. Mõtteloo sarjas ilmunud raamatu keskmine maht on 462 lehekülge (kaaluga keskmiselt 650 g), sh. akadeemikute teostel 512 lehekülge (kaaluga keskmiselt 700 g). Kõige suurem tiraaž, 6000 eksemplari, on olnud sarja avaraamatul, Juhan Luiga „Mäss ja meelegaigus“, kõige väiksema eksemplaride arvuga Hendrik Sepa ja Jaan Lattiku teosed, kumbki 350 eksemplari. Vanim autor oma eluajal on Harald Keres (97). Lisaks oli huvitav jälgida autorite sünnikohtade kaarti Eesti- ja Liivimaal. Sõnavõtt on tervikuna jälgitav YouTube’ist: <https://www.youtube.com/watch?v=13sMhR4Osj8> (vaadatud 17.05.2018).

Akadeemik Jaan Undusk kõneles loodusteadlaste panusest „Eesti mõtteloo“ sarja. Ta tõi välja, et humanitaarteadlastele on sari olnud kahtlemata oluline, loodusteadlaste tagasihoidlikum osa, veidi üle 10% kogu autorkonnast, jätab aga ruumi küsimusteks. Esimene küsimus haakub Unduski sõnul metakeele väljaarendamisega. Näiteks tõi ta Jakob von Uexküllil „Omailmad“ (eesti keeles 2012),

* Birgit Kibal (1976), riigiarhiivari nõunik, Rahvusarhiiv, Nooruse 3, 50411 Tartu, birgit.kibal@ra.ee

kus autor on arendanud doktriiniks iseenda kõrvaltjalgimise. Samuti oli Karl Ernst von Baer Darwini kritiseerija omakeelse kirjeldusega. Metakeele loomine on teadlaste puhul vastureaktsioon, vastandumine populariseerimisele. Teadlane pigem ei populariseeri, seda võivad teha teised. Teine küsimus seostub filosoferimisega, oma teaduskeelele mõtteloolise metakeele kui ideoloogia loomisega. Tehnoloogilise probleemi taga on tavajuhul ikkagi filosoofilised või ideoloogilised küsimused. Metakeele loomise üks sihtideid võiks olla teadlase tunnetushimu, liikumapanevate jõudude avastamine. „Miks ikkagi avaldavad loodusteadlased „Eesti mõtelloo“ sarjas hoopis vähem kui humanitaarteadlased?“ küsis Undusk ja pakkus, et Runneli erapoolikus ei ole ilmselt põhjus. Baltisakslastest loodusteadlaste puhul tuleb kindlasti välja tõrjuv suhtumine populaarsemasse kirjasõnasse.

Üks loodusteadlaste hirmudest võib Unduski hinnangul olla aga tekstide vananemine, andmete aegumine. Ent samas astub Darwini näide pigem sellele mõttele vastu. Teine raskus seisneb metakeele loomise ehk piltlikult võrrandite filosoofiaks pööramise keerulisuses. Metakeele loomisega kaasnevad alati mõistagi ohud, seejuures võib tekkida ka pseudoteaduslikke kirjeldusi. Ühtlasi võib tekkida triviaalsusi, kui selgub, et uut teavet ei lisandugi. Kõigele vaatamata väärrib kõneleja arvates iga uus avastus alati oma keelde tõlkimist. Unduski sõnul saab kolme kosmilise teadlase eneseanalüüsi vaadeldes täheldada, et näiteks Harald Keres mõjus küllaltki pärssivalt teadlase ja ka teaduslikkuse edasipüüdvasse tungi, tuues välja, et maailm, universum saab ühel päeval otsa, kõik suubub tühjusesse. Jaan Einasto ja Ernst Öpik lähenevad teemale kõneleja arvates teisiti, neile on omane päikesesüsteemi tervikkuse vaade, Maa on küll n.-ö. nurgatagune kant universumis, ent midagi erilist sünnib just siinses süsteemis, Maal. Sellest vaatest kasvab välja teatud rahvuslikkuse mõõde. Väikerahvas peab endale aru andma, mida ta ei peaks tegema. Öpik pidas isiksuse autonoomse, loomingulise mõtte väärtuse pooldajana oluliseks tegelemist teoreetiliste küsimustega, mis annabki just eelise väikerahvaste esindajaile. Einasto arvates on äärmiselt tähtis teadusetelemise kollektiivsus. Üldrelatiivses vaatepunktis näevad Unduski hinnangul kõik teadlased loodust ühtemoodi, loodusteadlased pingutavad aga ehk enamgi ühise müsi alla jõudmisel. Sõnavõtt on tervikuna jälgitav YouTube'ist: <https://www.youtube.com/watch?v=tqe3w74Ih0> (vaadatud 17.05.2018).

Ülo Matjus esitas mõistelis-mälestusliku vaate „Eesti mõtelloo“ sarjale. Ainuüksi pealkirjas sõnastatud „tallamisi“ on erilise tähendusega ehk teisisõnu, mõtelloo sari on justkui tuuletallamine, kui Kitzbergi abiks võtta, aga nõndasamuti on selle vasteiks „uitamisi“, „tingimisi“, „vaikimisi“, „kobamisi“ – mäletan või tuletan meelde. See aga vastaks küsimusele „mida?“, ent „tallamisi“ võtab ette küsimuse „kuidas?“. Matjuse sõnul oleks võib-olla täpsemgi vaste „mõtlemisi“, mis on samuti kahetähenduslik. Veel tasub mängida mõttega, kas tegu on „Eesti mõtellooga“ või „eesti mõtellooga“, esimene kui riiki või territooriumit kattev, teine kui etnosele omane vaade, aga ka eestiline vaade (Aavik, 1936). Kõneleja hinnangul on Runneli järgi „Eesti mõtelloo“ sarja ilmumine põhjendatud kui eesti autorite avaldamine ainevaldkondade (filosoofia, esteetika, poliitika, etnoloogia jm.) esindajate kaupa. Kummaline on seejuures sõna „mõttelugu“ puudumine Eesti sõnaraamatutes ka praeguse seisuga. Matjuse arvates on tegu Runneli mõistesõnaga. Sama sõna on kasutatud näiteks kogumikus „Vaba Eesti tähistel. Valimik tensusrivaba eesti mõttelugu aastail 1948–64“ (toim. Hellar Grabbi jt., välja antud 2000). Tiina Ann Kirss on selle sõna toonud kasutusse mõtelloo ja keeleajaloo vaheliste seoste uurimisel.

Mõttelugu kui *Denkgeschichte* ja *Geschichte der Denkens*. Pärtel Piirimäe on 2018. aasta veebruaris öelnud, et see sõna on tulnud käibele just tänu sarjale. Kuigi jääb küsitavaks, millal toimus selle mõiste esmakasutus, väärrib sõnavõtja arvates mõtelloo sõna iseenesest monumenti. Sõna „mõttelugu“ toob kaasa mõtleja tutvustamist, ennekõike aga eneseteadva rahvana avanemist ja ohtudele vastu astumist. Runneli esimese teose saatesõnas on nimetatud mõtelloona rahvuse mõõdet, mitte üksnes rahvuslikku. Tänaaseks on sellest kasvanud akadeemiline tunnustus kogu sarjale. „Eesti mõtelloo“ sari on Matjuse arvates rahvusliku mõõtme ja akadeemiliste sugemetega, kus Runneli sõnul loeb autori sõnum ja isiksuse ainulaadsus. Matjuse hinnangul on oluline, et kvootideni jõuga ei minda, olgu meeste ja naiste suhe kui tahes kaldes (59/1 Ilse Lehiste järgi). Matjuse kinnitusel võivad ka meie võõrad või isegi vaenlased olla meile omad või ka omad võõrad, kuid ikkagi meie oma mõtelloo omad. Pigem tuleb avaldada rohkem ja pigem omas keeles, tõlketöö vajaduseta saaks ju eesti keelest mõttetut keel. Kokkuvõttes on kõneleja arvates küsimuse all eesti mõtlemise ajalugu, eesti vaimsus ja selle kestmine. Sõnavõtt on tervikuna jälgitav YouTube'ist: <https://www.youtube.com/watch?v=laJxJRObWYk> (vaadatud 18.05.2018).

Tartu Ülikooli õppejõud Pärtel Piirimäe tutvustas Tartu Ülikooli mõtelloo professori loomise kajastusi 2017. aasta sügishooajal. Tartu Ülikooli mõtelloo kõrvaleriala avamine leiab aset 2018. aasta sügisel, järgmine eesmärk on magistriõppe avamine. Mõttelugu on otseselt seotud keelega, väike-

keelte kõrval tasub teadusmaailmas muret tunda suurte kultuurikeelte hääbumise üle, kas või saksa ja vene keele hääbumine akadeemilises maailmas, kus valitseb üksnes inglise keel. Piirimäe sõnul on mõttelugu ennekõike inimõtte uurimine. Mitte küll iga mõtte, vaid abstraktsema suunaga mõtte uurimine inimese ja teda ümbritseva maailma kohta, hõlmates kõikide teadusdistsipliinide ajalugu, sh. reaalteadusi. Mõttelugu on süüdistatud liiges kitsuses ja elitaarsuses. Mõttelugu kui ideeajalugu on mõnelgi juhul piiritletud poliitilise ajaloo uurimisega, mistõttu võiks seda käsitleda ka kultuuriajaloo aspektist. Sama kehtib sotsiokultuurilise ajaloo uurimise puhul. Kõneleja hinnangul ei tohi mõtelloo uurimises silmist kaotada autorit ehk intellektuaali, autori kindel kultuuriruum ja teadusruum on tema tegutsemisväli. Omaette tahk, kuigi sageli mõistetamatu, on tõe poole pürgimine. Niisiis võiks Piirimäe arvates mõttelugu käsitleda kogu ajalooteadusena või intellektuaalse osana sellest. Eesti mõtelloo olukord erineb tunduvalt vabas maailmas vahepealsel ajal uuritust ja arendatust. Seega ei ole meil ka põhjust otsida väljapääsu identiteedi- või muu ideeajaloo suunas. Poole sajandi jooksul oli siinses ühiskonnas palju mõtelloolist ehk ideeajaloolist keelatud. Palju väärtuslikku teavet on olemas andmebaasidena, tekstilise väljundina. Piirimäe hinnangul aitaks masinloetavus selliseid allikaid teaduskasutusse tuua. Eesti mõttelugu on kahtlemata varemgi uuritud teaduslikult, tahke on palju nii eesti kui ka välismaa autorite sulest. Paljud autorid ja teemad on aga uurimata. Mõnelgi juhul toob mõtellooga tegelemine kaasa mitmeid ohte, olgu selleks sildistamine, hermeetiline või isoleeritud genealoogia. Esimesel juhul toimub autorite lahterdamine, sildid on võetud kaasajast ja silte kleebitakse kaasaja reeglite järgi, mis aga ei ütle midagi autori kohta tema ajast või on see teave eksitav (nt. Hupel kui liberaalne mõtleja). Teisel juhul, hermeetilisuse probleemil, on oluline tahk meie autorite tekstide mõjul välisautoritele või välismõjutajatele. Kokkuvõttes on Piirimäe kinnitusel mõtelloo uurimises neli olulist teemat: orjuse ja vabaduse idee ajalugu, väikeriigi ja väikerahvuse küsimus, demokraatia küsimus ning vaimne kohanemine kollaboratsiooni ja vastupanu käsitlustes. Sõnavõtt on tervikuna jälgitav YouTube'ist: <https://www.youtube.com/watch?v=fCSVCKYmzDo> (vaadatud 18.05.2018).

Eesti Noorte Teaduste Akadeemia esindaja Ester Oras vaatles „Eesti mõtelloo“ sarja kui humanitaar- ja sotsiaalteaduste (inglisekeelse lühendina tuntud kui SSH, *Social Sciences and Humanities*) maamärki. Oras on oma teadustöös seotud nii humanitaar- kui ka loodusteadustega, uurides arheoloogiat ja keemiat kokkupuutepunkte. Humanitaarteaduste olukord on tema hinnangul murettekitav, kuivõrd SSH on saanud vähe rahastust ja seda valdkonda ei väärtustata. Kas tsiteeritavust tuleks pidada ainsaks teaduse väärtustamise mõõdupuuks? SSH ja STEM ehk loodusteadused (*Science, Technology, Engineering and Math*) peaksid kõneleja sõnul toimima koostöös, mitte vastandumises nn. pehmeteks ja kõvadeks teadusteks. Kultuuripärandiga tegelejad on reeglina tagaplaanil ja reaalteaduste esindajad esiplaanil. Kuidas hinnata SSH teadlaste panust ühiskonnas? „Eesti mõtelloo“ sarja saab hinnata kui SSH maamärki ainuüksi sel põhjusel, et autorsus on pehmetes teadustes isikuline, kõvades teadustes aga pigem vastupidi. See määrab ka teadustöö teemavaliku, mis humanitaariteadustes on regioonikeskne, teemal on lai kohalik kõlapind, pikaajaline mõju ja lisaks kultuurilooline ning ühiskondlik kaalukus. Orase hinnangul on kõik mõtelloo sarjas ilmunud tööd pika vinnaga ja aegumatud, seega – SSH teadustulemused on aegumatud. Arheoloogia valdkonnast võib aegumatute teadussaavutuste hulka lugeda nii Harri Moora rahvuskultuuri küsimused varasemast ajast kui Valter Langi Läänemeresoome uuringud kaasajast. Teine võrreldav teadlane on kõneleja arvates Edgar Kant, kelle linnade ja maastike uurimused on suurepärane ja aegumatu näide inim- ja linnageograafia süvauuringust, mille mõju on maailmas väga lai. Kolmas näide on riigimehed – Päts, Tõnisson ja Meri võiksid olla olulised mitte ainult teadlastele, vaid ühiskonnale tervikuna. *Humaniora* autorid on tähtsad nii maailma teaduses kui ka ühiskonnas ja maastikes. Samavõrra oluline on teineteise väärtustamine. Lõpetuseks andis kõneleja ülevaate neist isikuist, keda noorte akadeemia on küsitluse käigus välja valinud „Eesti mõtelloo“ sarja järgmiste võimalike autoritena (tänapäeval tuntud näitlejad, kirjanikud, kunstnikud, teadlased jt.). Sõnavõtt on tervikuna jälgitav YouTube'ist: https://www.youtube.com/watch?v=IddyIOSk_Ck (vaadatud 18.05.2018).

Akadeemik Jüri Engelbrecht lausus lõppsõnas, et sõnapaar „Eesti mõtelloo“ kehtib suurepäraselt Eesti Teaduste Akadeemia tegevuse kohta. Ennekõike tuleb aga väärtustada Runneli ja „Ilmamaa“ suurt tööd, mida tuleb üha jätkata. Samuti tasub juba praegu mõelda konverentsi järjele. J. Engelbrechti oskuslikult komponeeritud kaunid luuleread „Eesti mõtelloo“ sarjas ilmunu põhjal jäid lõpetama kogu konverentsi. Lõppsõna on jälgitav YouTube'ist: <https://www.youtube.com/watch?v=gx8untvIS48> (vaadatud 18.05.2018). Lisaks on teemakohane ülevaade avaldatud ajalehes Sirp (J. Engelbrecht. Mõtelloo mõtestamisest, 20.04.2018, <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/motteloo-motestamisest/>).